

Τοιαύτην πλήρη γνώσιν τοῦ μαθητοῦ στηριζομένην ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως καὶ τῆς ἀναλύσεως ὀφείλει βεβαίως πᾶς διδάσκαλος νὰ ἐπιδιώκῃ.

Εὐτυχῶς τὰ στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς μηχανῆς εἶναι εὐκατάληπτα καὶ αἱ λειτουργίαι αὐτῶν εὐμάθητοι. Καὶ ἐπειδὴ τὰ γενικώτατα ταῦτα στοιχεῖα καὶ αἱ λειτουργίαι εἶναι ἀκριβῶς τὰ μέρη ἐκεῖνα τῆς ψυχολογίας, ἅτινα ὁ διδάσκαλος εὕρσκει ἀμέσως χρήσιμα, ἀκολουθεῖ ὅτι τὸ εἰς πάντα διδάσκαλον ἀναγκαῖον ποσὸν τῆς ψυχολογικῆς γνώσεως δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι παρὰ πολὺ. Ὅσοι ἐμποροῦνται ἔρωτος πρὸς τὴν ἐπιστήμην ταύτην, δύνανται νὰ προχωρήσωσι περαιτέρω ὅσον θέλουσι, καὶ νὰ γίνωσιν οὐχὶ κακοὶ διδάσκαλοι· ἀλλ' ὅμως εἰς τινὰς τούτων δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ ἔλλειψιν τινὰ ἰσορροπίας προερχομένην ἐκ τῆς τάσεως, ἣν πάντες ἔχομεν τοῦ νὰ ὑπολαμβάνωμεν πλείστου λόγου ἀξία ἰδιὰ τινὰ μέρη τοῦ ὑποκειμένου, περὶ ὃ συντόμως καὶ θεωρητικῶς ἀσχολούμεθα. Ἀλλὰ πρὸς τοὺς πλείστους ἐξ ὑμῶν εἶναι ἱκανὴ γενικὴ τις σύνοψις τῆς ψυχολογίας, ἀρκεῖ νὰ εἶναι ἀκριβής. Τοιαύτη δὲ σύνοψις δύναται σχεδὸν νὰ γραφῇ οὕτως εἰπεῖν ἐπὶ τῆς παλάμης¹.

¹ Ἡ περὶ τῶν σχέσεων παιδαγωγικῆς καὶ ψυχολογίας καὶ περὶ τῆς εἰς τοὺς διδασκάλους χρησιμότητος τῆς ψυχολογίας γνώμη τοῦ συγγραφέως εἶνε πάντως μετὰ τινος ὑπερβολῆς ἐξηγηθεγμένη. Ἡ παιδαγωγική, ὡς ὀρθότατα λέγει ὁ ἐν Γενεύῃ ἐξαίρετος ψυχολόγος Ed. Claparède (*Psychologie de l'enfant et Pédagogie expérimentale* 1909, σελ. 10 κέ.), εἶναι ἀναμφιβόλως τέχνη ἀπαιτοῦσα εὐφυΐαν καὶ στοχαστικὴν δεξιότητα οὐδὲν ἔχουσαν κοινὸν πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν γνώσιν, καὶ εἶναι κατὰ τοῦτο βέβαιον ὅτι τῆς ψυχολογίας ἡ γνώσις δὲν ἀρκεῖ, ὅπως εἶναι τις ἀγαθὸς διδάσκαλος. Ἀλλ' ἐὰν μὴ ἀρκῆ, εἶναι ὁμως ἀναγκαιοτάτη, διότι τέχνη οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ διὰ καταλλήλων μέσων πραγμάτων σκοποῦ τινος, ἰδεώδους τινός· εἶναι ἄρα ἐπ'ἀνάγκης εἰς τὸν τεχνίτην νὰ γινώσκῃ ἀκριβῶς καὶ τὴν ὕλην, ἣν ἐπεξεργάζεται, καὶ τὰ εἰς τοῦτο συντελοῦντα μέσα, ἐὰν θέλῃ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ. Πλὴν δὲ τούτου καὶ βαθυτέρα τις γνώσις τῆς ψυχολογίας εὐρύνει τοὺς ὀρίζοντας τοῦ παιδαγωγοῦ, ἐπιχέει φῶς λαμπρὸν εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων, ἐμποιεῖ αὐτῷ οὐ μόνον μείζονα πεποιθήσιν εἰς ἑαυτὸν καὶ μείζον ἀξίωμα καὶ κῦρος πρὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τὸ συναίσθημα τῆς μεθοδικῆς ἀμφισβόλιας, ὅπερ ἔχει ἀγαθὴν ροπὴν ἐπὶ τὸ στοχαστικὸν αὐτοῦ, τὴν ὑπομονὴν καὶ τὴν πρὸς τοὺς μαθη-

Ἡκιστα πάντων ὀφείλετε ὑμεῖς ὡς διδάσκαλοι νὰ θεωρῆτε ὑμέτερον καθῆκον τὴν εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἐπιστήμην παροχὴν συμβολῶν ἢ τὴν ἐπιχείρησιν ψυχολογικῶν παρατηρήσεων μεθοδικῶς ἢ ὑπευθύνως διεξαγομένων. Φοβοῦμαι δὲ μή τινες τῶν περὶ τὴν παιδολογίαν ἐνθουσιῶντων ἐπέθηκάν οὕτως ἐφ' ὑμῶν φόρτον βαρύν. Πάντως ἡ ἐπιστήμη αὕτη ὡς ἀναζωπυροῦσα καὶ προάγουσα τῆ τοῦ παιδικοῦ βίου γνώσιν ἀνάγκη νὰ λάβῃ ἐπίδοσιν. Ὑπάρχουσι διδασκαλοὶ ἀσμενίζοντες νὰ πληρῶσι πίνακας, νὰ καταγράψωσ παρατηρήσεις, νὰ συντάττωσι στατιστικάς, νὰ ὑπολογίζωνται τὸ τόσον ἐπὶ τοῖς ἑκατόν. Ἡ παιδολογία βεβαίως θὰ πλουτίσῃ τὸ πνεῦμα αὐτῶν. Καὶ ἐὰν δὲ τὰ πορίσματα αὐτῶν ἐκ στατιστικῆ ἀπόψεως ἤθελον φανῆ μικροῦ λόγου ἄξια, ὁμως διὰ τῶν συλλεγομένων ἀνεκδότων καὶ παρατηρήσεων θὰ καταμάθωμεν βαθύτερον τοὺς ἡμετέρους μαθητάς. Οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ τὰ ὦτα ἐθίζονται νὰ διαγινώσκωσιν ὀξείως καὶ εὐχερῶς ἐν τῷ ἐνώπιον ἡμῶν παιδίῳ

τάς πράξεις. Τὸ ὅτι καὶ αὐτὸς μετέσχε πειραματικῶν ἐρευνῶν, καὶ ἂν αὐταὶ καθ' ἑαυτάς ἦσαν πρακτικῶς ἀνωφελεῖς, εἶναι καὶ τοῦτο ὄντως λυσιτελές. Καὶ ἐὰν ὁ διδάσκαλος ἐπιλάβηται παντελῶς τῆς ψυχολογίας, δὲν εἶναι ὁμως ἀνωφελές ὅτι ὑπῆρξέ ποτε ἀρχόμενος τοῦ σταδίου ἀγαθὸς ψυχολόγος. Ἐπὶ τὰς πράξεις καὶ τὴν διανόησιν ἡμῶν ἐπιδρῶσιν οὐ μόνον αἱ γνώσεις, ἃς νῦν ἔχομεν, ἀλλὰ καὶ αἱ γνώσεις, ἃς ἄλλοτε ποτε ἐλάβομεν. Αὐτὸς οὗτος ὁ James θὰ εἶπῃ κατωτέρω ὀρθότατα ὅτι «βραχὺ μὲν τι μόνιον τῆς ἡμετέρας βιοτικῆς ἐμπειρίας δυνάμεθα ἐκάστοτε νὰ ἀνακαλέσωμεν εἰς τὴν συνείδησιν καὶ νὰ ἐκφράσωμεν, σύμπασα δ' ὁμως ἡ ἐμπειρία ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἡμετέρου χαρακτῆρος καὶ ἐπὶ τὸν καθορισμὸν τῶν πρὸς τὸ κρίνειν καὶ πράττειν τάσεων ἡμῶν». Ρητέον δὲ τέλος ὅτι πρὸς τὸν παιδαγωγὸν εἶναι τόσον ἀναγκαῖα ἡ ψυχολογία, ὅσον ἡ φυσιολογία πρὸς τὸν ἰατρόν. Ἀλλὰ πόθεν δρμώμενος ὁ συγγραφεὺς προήχθη εἰς τὸν ὑπερβολικὸν τοῦτον ἰσχυρισμὸν; Τοῦτο δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν, ἐὰν ἐνθυμηθῶμεν τὴν ἐν Ἀμερικῇ παιδαγωγικὴν κίνησιν, ἧς μνημονεύει καὶ ὁ James. Τῇ εἰσηγήσει σοφοῦ παιδαγωγοῦ, τοῦ Stanley Hall, ἡ παιδολογία (child-study) ἐγένετο ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ὑποκείμενον μελέτης πολλῆς καὶ ζητήσεως. Συνεστάθησαν παιδολογικαὶ ἐταιρεῖαι καὶ ἰδρύθησαν πάμπολλα περιοδικά, ἐν οἷς καταχωρίζοντο σωρεῖαι παρατηρήσεων καὶ συλλογαὶ γεγονότων. Πρὸς ταχύτεραν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ διεξήγοντο εὐρεῖαι ἀνακρίσεις καὶ ἐρευναι, ὧν ἡ ὠφέλεια ἦτο συνήθως ἀμφίβολος. Προσβάλλοντο

γεγονότα ὅμοια πρὸς ἐκεῖνα, ἅπερ ἐξ ἀναγνώσεως γνωρίζομεν, ὅτι παρετηρήθησαν παρ' ἄλλων, καὶ ἄτινα ἄλλως θὰ διελάνθανον ἡμᾶς. Ἄλλὰ πρὸς θεοῦ ἅς εἶναι οἱ πολλοὶ τῶν διδασκάλων παθητικοὶ ἀναγνώσται, ἐὰν ἐπιθυμῶσι τοῦτο, καὶ ἅς συναισθάνωνται ἑαυτοὺς ἀπηλλαγμένους ἀπὸ τοῦ νὰ προσφέρωσι τὰς ἑαυτῶν συμβολὰς εἰς τὴν ψυχολογίαν! Ἄς μὴ κηρύττωμεν ὡς ἀπαραίτητον καθήκον τὴν τοιαύτην ἀσχολίαν μηδ' ἅς ἐπιβάλλωμεν αὐτὴν κατὰ κανόνα εἰς τοὺς νομίζοντας ταύτην ἀφόρητον ἄχθος ἢ εἰς τοὺς μηδὲν συναισθανομένους ἐν ἑαυτοῖς τὴν πρὸς τοῦτο κλίσιν. Συμφωνῶ δὲ παντάπασιν πρὸς τὸν ἐμὸν συνάδελφον, καθηγητὴν Münsterberg, λέγοντα ὅτι ἡ τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸν παῖδα σχέσις, οὔσα συγκεκριμένη καὶ ἠθικὴ, ἀντίκειται ὅλως πρὸς τὴν τοῦ ψυχολογικοῦ παρατηρητοῦ, ἣτις εἶναι ἀφηρημένη καὶ ἀναλυτικὴ.

εἰς τοὺς διδασκάλους ἀτλευτότητα ἐρωτηματολόγια καταχωριζόμενα ἐν παιδολογικαῖς ἐπιθεωρήσεσιν ἐνομιζέτο δὲ ἀδόκιμος πᾶς διδάσκαλος μὴ βαδίζων τὴν νέαν ὁδὸν καὶ μὴ μυούμενος τὴν «νέαν» ψυχολογίαν. Τοιαύτη ἐρευνα, ἣτις ὀριμῶς ἐπεκρίθη, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ μνημονευθέντος Hall τῷ 1896 ἐπιχειρηθεῖσα περὶ τῶν πλαγῶνων. Πρὸς τοὺς ἄλλοις ἐζητεῖτο δι' αὐτῆς τίνας ἦσαν αἱ προτιμήσεις τῶν παιδίων ὡς πρὸς τὴν βλῆν, ἐξ ἧς ἦτο πεποιημένον τὸ εἰς αὐτὰ προσφιλέσ τοῦτο ἄθυρμα. Ἐκ δὲ τῆς γενομένης στατιστικῆς προέκυψε τὸ δῆθεν ἐπιστημονικὸν πόρισμα, ὅτι ἐξ 845 παιδίων 191 προετίμων τὰς κηρίνας πλαγῶνας, 163 τὰς χαρτίνας, 153 τὰς ἐκ πορσελάνης, 11 τὰς ἐκ πεπισμένου χάρτου, 9 τὰς ξυλίνας κτλ. . . ! Πρὸς τὰς ἀγόνους ταύτας ὑπερβολὰς ἐπῆλθε ταχεῖα καὶ μετ' ἴσης ὑπερβολῆς ἡ ἀντίδρασις. Πρῶτος τοῦ ἀγῶνος ἦρξεν ὁ συνάδελφος τοῦ James ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Harvard καθηγητῆς τῆς ψυχολογίας, Münsterberg, ὅστις διὰ πολυθρυλήτου ἄρθρου καταχωρισθέντος ἐν τῷ περιοδικῷ Educational Review (1898) ἐπειράθη ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ὁ παιδαγωγὸς δὲν ὀφείλει νὰ εἶναι ψυχολόγος, ὅτι ἡ ὅλως ἐπιστημονικὴ, ἀφηρημένη καὶ ἀναλυτικὴ τοῦ ψυχολόγου μέθοδος εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν συγκεκριμένην καὶ πλήρη ζωῆς ἀναστροφὴν τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸν μαθητὴν. Τὰ αὐτὰ δὲ διὰ πλειόνων ἐπαναλαμβάνει ὕστερον ὁ Münsterberg καὶ ἐν τῷ Α' τόμῳ τῆς ψυχολογίας αὐτοῦ (Grundzüge d. Psychol. 1900, σελ. 195 κέ.). Λέγων λοιπὸν μεθ' ὑπερβολῆς, ὅσα λέγει ὁ James, πρὸς τοὺς περὶ τὴν ψυχολογίαν ἐπτοημένους διδασκάλους καὶ ὑποτιμῶν τὴν «νέαν ψυχολογίαν», πάντως συνεχίζει καὶ ἐπισφοδρῶναι τὸν ἀγῶνα τοῦ συναδέλφου, οὗ καὶ μνημονεύει κατωτέρω. (Πρὸς Claparède ἐνθ' ἀν. σελ. 7 κέ.). Σ. Μ.

Τινές μὲν ἡμῶν ἐνδέχεται εὐδοκίμως νὰ συνδυάζωμεν ἀμφοτέρας τὰς σχέσεις, ἀλλὰ παρὰ τοῖς πλείστοις αὐταὶ διαμάχονται.

Τὸ χεῖριστον πάντων εἶναι, εἰάν ἀγαθόν τινα διδάσκαλον ἐλέγξη ἢ συνειδήσεις, ὅτι δὲν ἐκπληροῖ τὸ ἔργον αὐτοῦ, διότι σύνοιδεν ἑαυτῷ οὐδενὸς λόγου ἄξιος ὢν ὡς ψυχολόγος. Οἱ ἡμέτεροι διδάσκαλοι εἶναι ἤδη κατάφορτοι, πᾶς δὲ ὁ προστιθείς εἰς αὐτοὺς καὶ ἐν ἰῶτα ἢ ἐλάχιστόν περιττόν βάρος εἶναι ἐχθρὸς τῆς παιδεύσεως. Τῆς συνειδήσεως ὁ ἔλεγχος ἐπαυξάνει τὸ βάρος παντὸς ἄλλου φορτίου· γινώσκω δὲ ὅτι ἡ παιδολογία, ὅπως καὶ ἄλλοι κλάδοι τῆς ψυχολογίας, εἰς πολλῶν διδασκάλων τὰ ἀθῶα στήθη ἐνεποίησεν ἐλεγχόν τῆς συνειδήσεως. Σφόδρα δὲ τῇ ἀληθείᾳ θὰ ἔχαιρον, εἰάν ἐξ ὑμῶν τοὺς κατεχομένους ὑπὸ τοιούτου λυπηροῦ συναισθήματος ἠδύνατο ὁ βραχὺς οὗτος λόγος ν' ἀνακουφίσῃ· διότι ἡ τοιαύτη κατάστασις εἶναι βεβαίως καρπὸς τοῦ ὀπωσοῦν συστηματικοῦ φανακισμοῦ, περὶ οὗ ἤδη μετὰ δυσφορίας ὠμίλησα. Ὁ ἄριστος διδάσκαλος ἐνδέχεται νὰ παράσχη τὰς χεῖριστας συμβολὰς εἰς τὴν παιδολογίαν καὶ ὁ τὰς ἀρίστας συμβολὰς παρασχῶν νὰ εἶναι ὁ χεῖριστος διδάσκαλος. Οὐδὲν τούτου ἀληθέστερον.

Τοσαῦτα, ὅπως καταδειχθῆ τίς ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ ὀρθὴ σχέσηις τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸ θέμα, εἰς ὃ μέλλομεν νῦν νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν ἡμετέραν προσοχὴν.

II

Η ΡΟΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

Πρὸ ὀλίγου εἶπον, ὅτι ὁ διδάσκαλος χάριν τῶν σκοπῶν αὐτοῦ ὀφείλει κυρίως νὰ γινώσκῃ τὰ γενικώτατα στοιχεῖα καὶ τὰς λειτουργίας τοῦ πνεύματος.

Τὸ ἄμεσον λοιπὸν γεγονός, ὅπερ ἡ ψυχολογία, ἡ τοῦ πνεύματος ἐπιστήμη, ἐρευνᾷ, εἶναι καὶ τὸ γενικώτατον τόδε: Ἐν ἐκάστῳ ἡμῶν, ὅταν διατελῶμεν ἐν ἐγρηγόρσει (πολλάκις δὲ καὶ καθ' ὕπνον), συνειδησίς τις εἶναι ἐν διηνεκεῖ γενέσει. Ὑπάρχει ροή τις, διαδέχονται ἀλλήλας καταστάσεις ἢ κύματα ἢ πεδία (ἢ ὅπως ἄλλως θέλετε νὰ καλῆτε αὐτὰ) παραστάσεων, συναισθημάτων, ἐπιθυμιῶν, ἀποφάσεων κτλ., ἅτινα διαρκῶς παρελαύνοντα καὶ ἀναπαρελαύνοντα συνιστῶσι τὸν ἐσωτερικὸν ἡμῶν βίον. Ἡ ὕπαρξις τῆς ροῆς ταύτης εἶναι τὸ πρῶτιστον γεγονός, ἡ δὲ φύσις καὶ ἀρχὴ αὐτοῦ εἶναι τῆς ψυχολογίας τὸ οὐσιωδέστατον πρόβλημα. Ἐφ' ὅσον μὲν ἀρκούμεθα νὰ κατατάσσωμεν καὶ φυλοκρινῶμεν τὰς καταστάσεις ἢ τὰ πεδία τῆς συνειδήσεως, νὰ περιγράψωμεν τὰς διαφοροὺς αὐτῶν ιδιότητας, ν' ἀναλύωμεν τὸ περιεχόμενον αὐτῶν εἰς τὰ στοιχεῖα ἢ ν' ἀνιχνεύωμεν τὴν καθ' ἑξὶν ἀκολουθίαν αὐτῶν, διατελοῦμεν ἐν τῷ σταδίῳ τῆς περιγραφῆς ἢ τῆς ἀναλύσεως· ἀλλ' εὐθὺς ὡς ἐρωτήσωμεν, πόθεν ταῦτα προέρχονται ἢ διὰ τί εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι εἶναι, μεταπηδῶμεν εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐξηγήσεως.

Ἐν ταῖς ὁμιλίαις ταύταις οὐδόλως θὰ ἐπιληφθῶ τῶν ἐν τῷ σταδίῳ τῆς ἐξηγήσεως ἀναφυσόμενων ζητημάτων. Ὀφείλομεν εἰλικρινῶς νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι οὐδὲν ἀκριβὲς γινώσκομεν οὔτε πόθεν ἔλκουσι τὴν ἀρχὴν τὰ διαδοχικὰ πεδία τῆς συνειδήσεως οὔτε διὰ τί ἔχουσι τὴν ἀκριβῆ ἐσωτερικὴν σύστασιν, ἣν ἔχουσι. Βέβαιον εἶναι ὅτι ταῦτα ἐπακολουθοῦσιν ἢ συνοδεύουσι τὰς καταστάσεις τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ὅτι αἱ εἰδικαὶ αὐτῶν μορφαὶ προσδιορίζονται ὑπὸ τῆς

ἐμπειρίας τοῦ παρελθόντος καὶ ὑπὸ τῆς ἀγωγῆς, ἧς ἐτύχομεν. Ἄλλ' ἐὰν μὲν ἐρωτήσωμεν πῶς ταῦτα προσδιορίζονται καὶ ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου, οὐδὲν οὐδαμῶς δυνάμεθα ν' ἀπαντήσωμεν· ἐὰν δὲ ζητήσωμεν πῶς ὑπὸ τῆς ἀγωγῆς διαπλάττεται ὁ ἐγκέφαλος, ἡ ἀπόκρισις ἡμῶν θὰ εἶναι εἰκασία τις λίαν ἀφηρημένη καὶ γενικωτάτη. Ἐὰν δὲ πάλιν εἴπωμεν ὅτι τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα ὀφείλονται εἰς οὐσίαν πνευματικὴν ψυχὴν καλουμένην, ἥτις διὰ τῶν ἰδιαιτέρων τούτων μορφῶν τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας ἀντιδρᾷ πρὸς τὸν ἐγκέφαλον, ἡ ἀπόκρισις ἡμῶν θὰ εἶναι μὲν βεβαίως οἰκειοτάτη καὶ τοῖς πᾶσι γνωστή, ἀλλὰ θὰ μοι συνομολογήσητε, νομίζω, ὅτι αὕτη οὐδεμίαν ἀξίαν λόγου ἐξήγησιν παρέχει. Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἀγνοοῦμεν τί ν' ἀπαντήσωμεν εἰς τὰ ἐρωτήματα ἐκεῖνα, ἂν καὶ παρά τισι τῶν ἐρευνητῶν ἐνδέχεται νὰ εὑρίσκωνται θεωρίαι ἐπαγγελλόμεναι τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος. Ὅθεν χάριν τοῦ προκειμένου ἡμῶν σκοποῦ θὰ παραλίπω ὅλως πᾶσαν ἐξήγησιν καὶ θὰ ἀρκεσθῶ εἰς τὴν ἀπλὴν περιγραφὴν τῶν φαινομένων τούτων. Ταῦτα δ' εἶχον ἐν νῷ, ὅτε ὀλίγω πρότερον ἔλεγον ὅτι «νέα ψυχολογία» ἀξία τοῦ ὀνόματος δὲν ὑπάρχει.

Τὸ πρῶτον λοιπὸν γενικὸν γεγονὸς εἶναι τὸ ἐξῆς: Ἔχομεν πεδία συνειδήσεως, καὶ τὸ δεύτερον εἶναι τόδε: τὰ συγκεκριμένα ταῦτα πεδία εἶναι αἰείποτε πολύπλοκα. Περιέχουσιν αἰσθήματα τοῦ σώματος ἡμῶν καὶ τῶν κύκλῳ ἀντικειμένων, ἀναμνήσεις προτέρων ψυχικῶν γεγονότων, παραστάσεις πόρρω ἀφεστώτων πραγμάτων, συναισθήματα ἀρεσκείας καὶ δυσἀρεσκείας, ἐπιθυμίας καὶ ἀποστροφῆς καὶ ἄλλας θυμικὰς καταστάσεις συνδεδεμένας μετὰ προσδιορισμῶν τῆς βουλήσεως καὶ ἐπιδεχομένας πᾶσαν ποικιλίαν μεταβολῆς καὶ συνδυασμοῦ.

Ἐν ταῖς πλείσταις τῶν ἡμετέρων συγκεκριμένων καταστάσεων τῆς συνειδήσεως αἱ διάφοροι αὗται κατηγορίαι τῶν ἐσωτερικῶν γεγονότων εὑρίσκονται ἅπασαι συγχρόνως παροῦσαι μέχρι τινὸς βαθμοῦ, εἰ καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλας σχέσις καὶ ἀναλογία εἶναι ἄλλοτε ἄλλη. Ἡ μὲν τῶν καταστάσεων δυνατὸν νὰ φανῇ, ὅτι ἀποτελεῖται

σχεδόν μόνον ἐξ αἰσθημάτων, ἢ δὲ σχεδόν μόνον ἐξ ἀναμνήσεων κτλ. Ἄλλ' ὁ ἐπιμελῶς σκοπῶν θὰ εὔρη, ὅτι περὶ μὲν τὰ αἰσθήματα ὑπάρχουσι πάντοτε παραστάσεις καὶ βουλήσεις, αἵτινες ὡς θύσανοι τρόπον τινὰ προσκείνται εἰς αὐτά, αἱ δὲ ἀναμνήσεις κρασπεδοῦνται οὕτως εἰπεῖν ἢ ὑποσκιάζονται ὑπὸ συναισθημάτων ἢ αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων.

Ἐν ταῖς πλείσταις τῶν καταστάσεων τῆς συνειδήσεως ὑπάρχει καταφανέστατος πυρὴν αἰσθημάτων. Ὑμεῖς λ. χ. νῦν καίπερ διανοούμενοι καὶ συναισθανόμενοι, ὅμως δέχεσθε διὰ τῶν ὀφθαλμῶν αἰσθήματα τοῦ προσώπου καὶ τῆς μορφῆς μου καὶ διὰ τῶν ὠτων αἰσθήματα τῆς φωνῆς μου. Τὰ μὲν αἰσθήματα εἶναι τὸ κέντρον ἢ ἡ ἐστία, τὰ δὲ διανοήματα καὶ συναισθήματα τὸ κράσπεδον ἢ ἡ περιφέρεια τοῦ παρόντος πεδίου τῆς συνειδήσεως ὑμῶν.

Ἄλλὰ πάλιν νῦν, ἐν ᾧ ὁμιλῶ πρὸς ὑμᾶς, ἐνδέχεται ἀντικείμενόν τι τῆς νοήσεως, ἢ εἰκὼν λ. χ. ἀφεστῶτος πράγματος νὰ γίνη ἡ ἐστία τοῦ πεδίου τῆς ὑμετέρας συνειδήσεως, τὸ πνεῦμα ὑμῶν ἐνὶ λόγῳ δύναται ν' ἀποπλανηθῇ ἀπὸ τῆς ἐμῆς ὁμιλίας. Τότε δὲ τὰ αἰσθήματα τοῦ ἐμοῦ προσώπου καὶ τῆς φωνῆς, καίπερ οὐχὶ παντελῶς ἠφανισμένα ἐκ τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως, ἐξασθενουῦσι πολὺ καὶ εἰσέρχονται εἰς τὸ κράσπεδον ἢ τὴν περιφέρειαν.

Καὶ πάλιν, ἵνα μεταχειρισθῶ ἕτερον παράδειγμα μεταλλαγῆς, συναίσθημά τι συνδεδεμένον μετὰ τοῦ ἰδίου ὑμῶν σώματος ἐνδέχεται, ἐν ᾧ ὁμιλῶ πρὸς ὑμᾶς, νὰ μεταβῇ ἀπὸ τῆς κρασπεδικῆς ἢ περιφερικῆς χώρας εἰς τὴν ἐστιακὴν ἢ κεντρικὴν.

Οἱ ὄροι «ἐστιακὸν ἀντικείμενον» (focal object) καὶ «περιφερικὸν» ἢ «κρασπεδικὸν ἀντικείμενον» (marginal object), οὓς ἐπλασεν ὁ Lloyd Morgan, οὐδεμιᾶς πλέον, νομίζω, ἐξηγήσεως χρῆζουσιν. Ἡ δὲ αὐτῶν ἐμφαινομένη διάκρισις εἶναι σπουδαιότατη, καὶ εἶναι οἱ πρῶτοι τεχνικοὶ ὄροι, οὓς παρακαλῶ ὑμᾶς νὰ ἐνθυμῆσθε.

Ἐν ταῖς διαδοχικαῖς μεταβολαῖς τῶν πεδίων τῆς συνειδήσεως τὸ γεγονός, δι' οὗ πεδίου τι μεθίσταται εἰς ἕτερον, εἶναι πολλάκις

βαθμιαῖον, ὥστε ἀναφαίνονται πᾶσαι αἱ ποικιλίαι τῆς διατάξεως καὶ μετακοσμήσεως τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως. Ἐνίοτε ἡ μὲν ἐστία διαμένει ὀλίγον τι μόνον παρηλλαγμένη, ἡ δὲ περιφέρεια μεταβάλλεται ταχέως· ἐνίοτε τὰνάπαλιν ἡ ἐστία ἀλλοιοῦται καὶ ἡ περιφέρεια παραμένει ἀναλλοίωτος· ἐνίοτε ἐστία καὶ περιφέρεια μεταλλάττουσιν ἀμοιβαίως θέσιν, καὶ ἄλλοτε πάλιν συμβαίνουσιν ἀπότομοι ἀλλοιώσεις τοῦ ὅλου πεδίου. Ἀκριβῆς περιγραφή τῆς συνειδήσεως σπανίως εἶναι δυνατή. Τὸ μόνον, ὅπερ γινώσκομεν, εἶναι ἐν γένει, ὅτι ἕκαστον πεδίων τῆς συνειδήσεως κέκτηται ὡς πρὸς τὸν ἔχοντα αὐτὸ πρακτικὴν τινα ἐνότητα καὶ ὅτι ἀπὸ τῆς πρακτικῆς ταύτης ἀπόψεως δυνάμεθα πεδίων τι νὰ συγκατατάσσωμεν μετ' ἄλλου ὁμοίου καλοῦντες αὐτὸ κατάστασιν συναισθήματος, ἀπορίας, αἰσθήματος, ἀφηρημένης νοήσεως, βουλήσεως κτλ.

Εἶναι μὲν ἀόριστος καὶ σκοτεινὴ ἡ τοιαύτη περιγραφή τῆς ροῆς τῆς συνειδήσεως, ἀλλ' εἶναι τοῦλάχιστον ἀπηλλαγμένη πραγματικῆς πλάνης καὶ καθαρὰ εἰκασιῶν καὶ ὑποθέσεων. Σχολὴ ψυχολογική, οὐχὶ μικρὸν κεκτημένη ἀξίωμα, ζητοῦσα ν' ἀποφύγη τὸ σκοτεινὸν τῆς περιγραφῆς, ἐπειράθη δι' αὐστηροτέρας τινὸς ἀναλύσεως νὰ παραστήσῃ τὰ πράγματα ταῦτα ἀκριβέστερον καὶ ἐπιστημονικώτερον. Κατὰ τὴν σχολὴν ταύτην τὰ ποικίλα πεδία τῆς συνειδήσεως προκύπτουσιν ἐξ ὠρισμένου ἀριθμοῦ παντάπασιν ὠρισμένων στοιχειωδῶν καταστάσεων τῆς συνειδήσεως μηχανικῶς ἡρμωμένων καὶ ψηφιδωτὸν τι ἀποτελουσῶν ἢ χημικῶς ἠνωμένων. Κατὰ τινὰς δὲ φιλοσόφους — τὸν Σπένσερον λ. χ. καὶ τὸν Ταϊνε — αἱ καταστάσεις αὗται τῆς συνειδήσεως ἀναλύονται ἐν τέλει εἰς στοιχειώδη ψυχικὰ μόρια ἢ ἄτομα πνευματικῆς οὐσίας (mind-stuff), ἐξ ὧν συγκροτοῦνται πᾶσαι αἱ ἀμέσως γνωσταὶ πνευματικαὶ καταστάσεις. Τὴν θεωρίαν ταύτην ἐν ἀορίστῳ πως μορφῇ εἰσήγαγεν ὁ Λώκκιος. Ἀπλαῖ παραστάσεις αἰσθήματος καὶ σκέψεως (ideas of sensation and reflexion), ὡς ὠνόμαζε ταύτας, εἶναι κατ' αὐτὸν οἱ λίθοι, ἐξ ὧν κατασκευάζεται τὸ πνευματικὸν ἡμῶν οἰκοδόμημα. Ἐὰν βραδύτερον ἐπανέλθω εἰς τὴν θεωρίαν ταύτην, θὰ ὀνομάζω

αυτήν θεωρίαν τῶν παραστάσεων. Ἀλλὰ θὰ πειραθῶ ἐκ παντός τρόπου ν' ἀποφύγω αὐτήν. Εἴτε ἀληθῆς εἶναι εἴτε ψευδῆς ἡ θεωρία αὕτη, πάντως στηρίζεται ἐπὶ εἰκασίων. Πρὸς τὸν πρακτικὸν σκοπὸν ὑμῶν ὡς διδασκάλων θὰ εἶναι ἐπαρκῆς ἡ ἥκιστα ἀξιωματικὴ ἐκδοχὴ τῆς ροῆς τῆς συνειδήσεως μεθ' ὧν τῶν ἀλληλα διαδεχομένων κυμάτων ἢ ἀπαύστως ἀλλοιουμένων πεδίων αὐτῆς¹.

¹ Περὶ τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἐπικρατουσῶν προσδοκιῶν περὶ τῆς «νέας ψυχολογίας» ἀξία ἀναγνώσεως εἶναι ὅσα ἀναπεπταμένως ὁμολογεῖ ὁ ἰδρυτῆς αὐτῆς Wundt μετὰ τριακονταετῆ ἐν τῇ ψυχολογικῇ ἐργαστηρίῳ πειραματικῇ ἔρευνᾳ: «Τῆς πειραματικῆς μεθόδου τὸ χρήσιμον εἶναι μάλιστα τοῦτο, ὅτι τελειοποιεῖ τὴν ἐσωτερικὴν ἡμῶν παρατήρησιν ἢ μᾶλλον, ὡς νομίζω, καθιστᾷ αὐτὴν πράγματι δυνατὴν κατὰ τὴν ἀκριβῆ τῆς λέξεως σημασίαν. Ἀλλ' ἡ ἐπὶ τοῦ πειράματος στηριζομένη ἐσωτερικὴ παρατήρησις κατ' ὀρθωσέ τι ἤδη λόγου ἀξίον; Οὐδεμία ἀπόκρισις γενικῆ δύναται νὰ δοθῆ εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, διότι ἐν τῇ ἀτελεῖ καταστάσει τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης οὐδὲν κεφάλαιον αὐτῆς οὐδ' ἐν αὐτῇ τῇ πειραματικῇ ἐρεύνη εἶναι παρὰ πάντων παραδεδεγμένον. . . .

Ἐν τοιαύτῃ διχογνωμίᾳ (ἰκανῶς εὐνοήτῳ ἐν χρόνοις ἀβεβαίου ἀναπτύξεως καὶ δοκιμαστικῶν ἐρευνῶν) ἕκαστος παρατηρητῆς δύναται μόνον νὰ λέγῃ τίνας ἀπόψεις καὶ τίνας ἐσωτερικὰς παρατηρήσεις ὀφείλει αὐτὸς εἰς τὰς νέας μεθόδους. Καὶ ἐὰν ἠρωτώμην, τίς ὑπήρξε κατ' ἐμὲ ἡ ἀξία τῆς πειραματικῆς μεθόδου ἐν τῇ ψυχολογίᾳ καὶ τίς εἶναι ἔτι καὶ νῦν, θ' ἀπεκρινόμην, ὅτι μοι παρέσχεν αὕτη νέαν ὄλως ἔννοιαν τῆς φύσεως καὶ ἀλληλουχίας τῶν ἐσωτερικῶν γεγονότων. Ἐκ τῆς τελειότερας ἐρέυνης τῆς αἰσθήσεως τῆς δράσεως ἐδιδάχθην τὴν δημιουργικὴν σύνθεσιν τοῦ πνεύματος. Διὰ τῆς ἐμῆς ζήτησεως περὶ τῶν χρονικῶν σχέσεων κτλ. . . . κατενόησα τὴν ἐνδόμυχον συνάφειαν πασῶν τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, αἵτινες διασπῶνται συνήθως διὰ τεχνητῶν ἀφαιρέσεων καὶ ὀνομάτων, ὅλον παράστασις, συναίσθημα, βούλησις, καὶ κατεῖδον τὸ ἀδιαίρετον καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ὁμογένειαν τοῦ πνευματικοῦ βίου κατὰ πάσας αὐτοῦ τὰς φάσεις. Ἡ χρονομετρικὴ μελέτη τοῦ συνειρμοῦ μοι κατέδειξεν, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων ἦτο μίᾳ τῶν πολλῶν ἐκείνων ἀπατηλῶν ἐκδοχῶν, αἵτινες, εὐθύς ὡς διατυπωθῶσι διὰ λεκτικοῦ τινος ὄρου, εἰσάγουσιν ἀνυπάρκτους ἀφαιρέσεις ἀντὶ τῆς πραγματικότητος. Ἐδιδάχθην, ὅτι παράστασις τίς εἶναι γεγονὸς οὐχ ἦτιον ὑγρὸν καὶ ροῶδες ἢ τὸ συναίσθημα καὶ ἡ βούλησις καὶ κατέμαθον ὅτι ἡ παλαιὰ διδασκαλία τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων εἶναι ἀστήρικτος πλέον. . . . Ἐπὶ δὲ πᾶσι τούτοις ἡ πειραματικὴ παρατήρησις πολλαχῶς μὲ ἐδίδαξε τὴν ἔκτασιν τῆς συνειδήσεως, τὴν ταχύτητα ψυχικῶν τινῶν γεγονότων, τὴν ἀριθμητικὴν ἀξίαν ψυχοφυσικῶν τινῶν δεδομένων καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα τὰ ἰδιαίτερα ἀποτελέσματα νομίζω σχετικῶς ἀσήμαντα καὶ ἐπουσιώδη». Philos. Studien, X, 121—124. Ὅλον τὸ χωρίον ἀνάγκη ν' ἀναγνωσθῆ. Ὡς δ' ἐγὼ τοῦτο ἐρμηνεύω, καταντᾷ εἰς τὴν πλήρη ἀποδοχὴν τῆς εὐρυτάτης ἐννοίας τῆς ροῆς τῆς συνειδήσεως καὶ εἰς τὴν παντελεῆ παραίτησιν τῆς ὅλης ἐργασίας τῆς καὶ νῦν ἔτι μετὰ πολλῆς φιλοπονίας ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς ἐγχειριδίοις ὑπὸ τῶν συγγραφέων γινομένης τοῦ νὰ κατατέμνωσι τὸ πνεῦμα εἰς πολλὰς χωριστὰς ἐνότητας συνθέσεως καὶ λειτουργίας καταριθμοῦντες αὐτὰς καὶ προσκολλῶντες τεχνικὰ ὀνόματα.

III

Ο ΠΑΙΣ ΩΣ ΔΡΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ

Συνεχίζων νῦν τὴν περιγραφὴν τῶν ἰδιοτήτων τῆς ροῆς τῆς συνειδήσεως ἐρωτῶ: ἄρα γε εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορίσωμεν τὰς λειτουργίας αὐτῆς κατὰ τρόπον καταληπτόν;

Δύο εἶναι αἱ καταφανεῖς αὐτῆς λειτουργίαι: ἄγει αὕτη ἐπὶ τὴν γνῶσιν καὶ ἄγει ἐπὶ τὴν πράξιν.

Δυναμέθα νὰ εἰπωμεν, ποτέρα τῶν λειτουργιῶν τούτων εἶναι ἡ οὐσιωδέστερα;

Ἐνταῦθα ἀνακύπτει παλαιὰ ἱστορικὴ διχογνωμία. Οἱ μὲν πολλοὶ ὑπῆρξαν αἰείποτε ἐπιρρεπεῖς εἰς τὸ νὰ κρίνωσι τὴν ἀξίαν τῶν πνευματικῶν ἐργασιῶν ἀνθρώπου τινὸς ἐκ τῆς ἐπὶ τὸν πρακτικὸν βίον ροπῆς αὐτῶν· ἀλλ' οἱ φιλόσοφοι συνήθως ἠσπάσθησαν ἑτέραν τινὰ γνώμην: «Τοῦ ἀνθρώπου ὑψίστη ὑπάρχει δόξα», εἶπον, «νὰ εἶναι ὃν λογικόν, νὰ γινώσκῃ τὴν ἀπόλυτον καὶ αἰωνίαν καὶ καθολικὴν ἀλήθειαν. Ἡ πρὸς πρακτικοὺς λοιπὸν σκοποὺς χρῆσις τῆς διανοίας αὐτοῦ κεῖται ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ. Ὁ βίος ὁ θεωρητικὸς εἶναι τῆς ψυχῆς αὐτοῦ τὸ γνήσιον ἀσχόλημα». Τὸ νὰ παραδεχώμεθα τὴν ἑτέραν τῶν γνωμῶν τούτων, τὸ νὰ ἐξαίρωμεν τὸ πρακτικὸν ἢ τὸ θεωρητικὸν ἰδεῶδες συντελεῖ εἰς τὸ ν' ἀποβῶσιν ὅλως διάφορα τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἰδίας ἡμῶν διαγωγῆς. Ἐὰν μὲν τὸ θεωρητικὸν διαφέρειν κρατῆ παρ' ἡμῖν τοῦ πρακτικοῦ, ἡ ἀπόσπασις ἡμῶν ἀπὸ τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν παθῶν καὶ ἡ ἀποχώρησις ἀπὸ τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς τύρβης τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων θὰ εἶναι οὐ μόνον συγγνώμης, ἀλλὰ καὶ ἐπαίνου ἀξία, καὶ πᾶν τὸ συντελοῦν εἰς τὸν ἀπράγμονα καὶ θεωρητικὸν βίον ὀφείλει νὰ νομίζεται ὡς ἄγον ἐπὶ τὴν ὑψίστην τελειότητα. Ἐὰν δὲ τούναντίον τὸ πρακτικὸν διαφέρειν πρυτανεύῃ, ὁ θεωρητικὸς ἄνθρωπος θὰ ὑποληφθῆ ὡς ὄν ἀτελές, τὰ πάθη καὶ ἡ πρακτικὴ δεξιότης θὰ γίνωσι

πάλιν τῆς ἡμετέρας γενεᾶς ἡ δόξα, πᾶσα νίκη κατὰ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἐξωτερικῶν δυνάμεων τοῦ σκότους θὰ θεωρῆται ἰσοδύναμος πρὸς ὅσηνδήποτε ποσότητα παθητικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ μόνον ἡ πρακτικὴ διαγωγή ἔσται τὸ κριτήριον πάσης ἀγωγῆς ἀξίας τοῦ ὀνόματος.

Εἶναι ἀναντίλεκτον, ὅτι ἐν τῇ συγχρόνῳ ψυχολογίᾳ τὸ κέντρον ἀπὸ τῶν καθαρῶς θεωρητικῶν καὶ λογικῶν λειτουργιῶν τοῦ πνεύματος, ἐν αἷς ἔθηκε τοῦτο ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ πᾶσα που ἡ κλασικὴ φιλοσοφία, μετετέθη εἰς τὸ ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἡμελημένον πρακτικὸν μέρος. Τῆς δὲ μεταθέσεως ταύτης κυρία αἰτία εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐξελίξεως. Ἐχομεν νῦν λόγους νὰ παραδεχώμεθα τὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐξέλιξιν ἀπὸ τῶν ἀνθρωποειδῶν αὐτοῦ προγόνων, εἰς οὓς καθαρὸς λόγος μόλις ὑπῆρχεν, ἐὰν καθ' ὅλου ὑπῆρχε, καὶ τὸ πνεῦμα, καθ' ὅσον ἠδύνατο νὰ ἔχη τινὰ λειτουργίαν, φαίνεται, ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς ὄργανον, ὅπως διὰ τούτου προσαρμόζωσι τὰς κινήσεις αὐτῶν πρὸς τὰς ἀπὸ τοῦ περιέχοντος ἦτοι πρὸς τὰς ἐξωθεν ἐντυπώσεις, ὥστε νὰ διαφεύγωσιν ὅσον τὸ δυνατὸν τὸν ὄλεθρον. Ἡ συνείδησις λοιπὸν φαίνεται, ὅτι ἀρχῆθεν οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ ἐπιπρόσθετός τις βιολογικὴ τελείωσις, χρήσιμος μόνον οὕσα εἰς τὸ νὰ παρέχη εὐθέως ὠφελίμους εἰς τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀντιδράσεις. Κατ' ἄλλον τινὰ τρόπον ἐξεταζομένη ἡ συνείδησις εἶναι ἀνεξήγητος.

Αἱ βιολογικαὶ βάσεις τῆς συνειδήσεως παραμένουσιν ἐν τῷ βάθει τῆς ἡμετέρας φύσεως πρόδηλοι καὶ ἀπαραμείωτοι. Τὰ μὲν αἰσθήματα εἶναι χρήσιμα εἰς τὸ νὰ ἐφέλκωσιν ἢ ἀπωθοῦσιν ἡμᾶς, ἡ δὲ μνήμη εἰς τὸ νὰ ἀποτρέπη ἢ προτρέπη, τὰ δὲ συναισθήματα εἰς τὸ νὰ ἐποτρύνωσιν ἐπὶ τὰς πράξεις, τὰ δὲ νοήματα εἰς τὸ νὰ ἀναστέλλωσιν αὐτάς, ὅπως καθ' ὅλου δυνώμεθα νὰ ζῶμεν βίον μακρὸν καὶ εὐδαίμονα ἐπὶ τῆς γῆς. Πᾶσαν δὲ ὑπερβατικὴν μεταφυσικὴν ιδέαν καὶ πᾶν πρακτικῶς ἀνεφάρμοστον καλλολογικὸν ἢ ἠθικὸν συναίσθημα, ὅπερ φέρομεν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς, δύναται κατὰ ταῦτα νὰ θεωρῆται μόνον ὡς ἐπουσιῶδες περίσσευμα λειτουργίας,

ὅπερ κατ' ἀνάγκην παρακολουθεῖ τὴν ἐργασίαν πάσης πολυπλόκου μηχανῆς.

Οὐδόλως ἐπινοῶ νὰ ἐπιλύσω διὰ τούτων τὸ θεωρητικὸν ζήτημα καὶ παρακαλῶ ὑμᾶς—διότι ἀπλῶς ἡ ἀπόψις αὕτη φαίνεται μοι ὅτι εἶναι πρακτικῶς χρησιμωτάτη εἰς ὑμᾶς ὡς διδασκάλους—νὰ συναποδεχθῆτε μετ' ἐμοῦ κατὰ τὰς ὁμιλίαις ταύτας τὴν ἀνωτέρω διατυπωθεῖσαν βιολογικὴν ἐκδοχὴν καὶ νὰ θεωρῆτε πλείστου καὶ τοῦ παντὸς λόγου ἄξιον τόδε, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἥτις δῆποτε καὶ ἂν εἶναι ἄλλως ἢ φύσις αὐτοῦ, εἶναι ὄν μάλιστα πρακτικὸν καὶ ἡ διάνοια ἐδόθη αὐτῷ ὡς βοηθός, ὅπως προσαρμόζεται πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ κόσμου τούτου.

Ἐν τῇ μελέτῃ παντὸς πράγματος ὀφείλομεν νὰ ὀρμώμεθα ἀπὸ βαθυτέρας τινὸς ἀπόψεως αὐτοῦ, ἐκλεγόμενοι καὶ ἐξετάζοντες αὐτήν, ὡς εἰ ἦτο ἡ μόνη ἀπόψις, τούτου δὲ γενομένου ἐπιδιορθοῦμεν εἶτα βαθμηδὸν ἡμᾶς αὐτοὺς προστιθέντες καὶ τὰς ἄλλας παραλειφθεῖσας ἀπόψεις, αἵτινες συμπληροῦσι τὴν ὅλην ζήτησιν. Οὐδεὶς εἶναι μᾶλλον ἐμοῦ πεπεισμένος, ὅτι πᾶν, ὅπερ διὰ τῶν ἡμετέρων αἰσθήσεων γινώσκομεν ὡς τὸν «κόσμον τοῦτον», εἶναι μέρος μόνον τοῦ ὅλου περιέχοντος καὶ τοῦ ἀντικειμένου τοῦ πνεύματος. Ἄλλ' ἐπειδὴ εἶναι τὸ ἀρχικὸν μέρος, εἶναι καὶ ὁ *sine qua non* ὁρος πάσης γνώσεως. Ἐὰν τὰ ἐν τῷ μέρει τούτῳ περιεχόμενα γεγονότα κατανοήσητε καλῶς, δύνασθε ἀταράχως νὰ ἀνυψωθῆτε εἰς ὑπερτέραν γνῶσιν. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ χρόνος, ὃν θὰ διατρέψω μεθ' ὑμῶν, εἶναι βραχὺς καὶ δὲν δύναμαι νὰ ἐξετάσω τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ζήτημα μετὰ τῆς προσηκούσης ἀκριθείας, θὰ περιορισθῶ μόνον εἰς τὰ στοιχεῖα καὶ εἰς τὰς θεμελιώδεις ἐννοίας. Προτείνω λοιπὸν εἰς ὑμᾶς, ὅπως ἀντέχησθε στερρῶς τῆς ἀπλουστάτης ταύτης καὶ θεμελιώδους ἀπόψεως. Οἱ δὲ λόγοι, δι' οὓς καλῶ ταύτην θεμελιώδη, δύνανται εὐχερῶς νὰ ρηθῶσιν.

Πρῶτον, τὸ χάσμα τὸ μεταξὺ τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς τοῦ ζώου ἐλαττοῦται. Γινώσκω δέ, ὅτι ὁ λόγος οὗτος παρά

τινων ἐξ ὑμῶν δὲν θὰ τύχη ἀποδοχῆς, ἀλλ' ὑπάρχουσιν ἄλλοι, οἵτινες θὰ ἐγκρίνωσιν αὐτόν.

Δεύτερον, ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια προσδιορίζεται ὑπὸ τῆς ἐγκεφαλικῆς καὶ βαίνει πρὸς αὐτὴν παραλλήλως. Ἄλλ' ὁ ἐγκέφαλος, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ νοήσωμεν τὰς λειτουργίας αὐτοῦ, ἐδόθη ἡμῖν χάριν τῆς ἡμετέρας πρακτικῆς διαγωγῆς καὶ ἐνεργείας. Πᾶν νευρικὸν ρεῦμα ὀρμώμενον ἀπὸ τοῦ δέρματος, τοῦ ὀφθαλμοῦ, τοῦ ὠτός εἰσέρχεται εἰς αὐτόν καὶ ἐκεῖθεν πάλιν διαχύνεται εἰς τοὺς μῦς, τοὺς ἀδένας καὶ τὰ σπλάγχνα καὶ συμβάλλεται εἰς τὸ νὰ προσαρμοσθῇ τὸ ζῶον πρὸς τὸ περιέχον, ἐξ οὗ ὁ ἐρεθισμὸς πηγάζει. Ἡ ἡμετέρα λοιπὸν ἀποψις γενικεύεται καὶ ἀπλοποιεῖται, ἐὰν τὸν ἐγκεφαλικὸν βίον καὶ τὸν πνευματικὸν βίον θεωρῶμεν ὡς ἔχοντας ἀμφοτέρους ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν θεμελιώδη σκοπόν.

Τρίτον, αὐτὰ ταῦτα τὰ γεννήματα τοῦ πνεύματος τὰ οὐχὶ ἀμέσως εἰς τὸν κύκλῳ κόσμον ἀναφερόμενα, οἷον τὰ ἠθικὰ ἰδεώδη, τὰ καλλολογικὰ ὄνειροπολήματα, αἱ ἐνοράσεις τῆς αἰωνίας ἀληθείας καὶ οἱ φαντασιώδεις λογικοὶ συνδυασμοὶ οὐδέποτε θὰ ἠδύναντο νὰ παραχθῶσιν, ἐὰν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα τὸ ταῦτα γεννῆσαν μὴ ἦτο καὶ ἱκανὸν νὰ παραγάγῃ προϊόντα πρακτικῶς ὠφέλιμα. Ταῦτα τὰ πρακτικώτερα προϊόντα εἶναι τὰ οὐσιωδέστερα ἢ τοῦλάχιστον τὰ ἀρχικώτερα.

Τέταρτον, αἱ ἐπουσιώδεις καὶ ἄνευ ἀμέσου πρακτικῆς ἀξίας ἐνέργειαι συνάπτονται μετὰ τῆς ἡμετέρας πρακτικῆς διαγωγῆς καὶ τῆς πρὸς τὸ περιέχον προσαρμογῆς πολὺ ἰσχυρότερον ἢ ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Οὐδεμία ἀλήθεια καὶ ἡ μάλιστα ἀφηρημένη γίνεται ἀντιληπτὴ χωρὶς ποτὲ νὰ ἔχῃ ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἐπίγειον ἡμῶν ἐνέργειαν. Ἐνθυμητέον δέ, ὅτι λέγων ἐνταῦθα ἐνέργειαν μεταχειρίζομαι τὸν ὄρον τοῦτον κατὰ τὴν εὐρυτάτην αὐτοῦ σημασίαν. Ἐνέργειαν νοῶ τὸ γράφειν καὶ λέγειν, τὸ καταφάσκειν καὶ ἀποφάσκειν, τὰς συμπαθείας καὶ ἀντιπαθείας καὶ τὰς συναισθηματικὰς ἐξεγέρσεις, ἐνθα εἶναι ἀδιάφορον εἴτε ἐν τῷ παρόντι πάντα ταῦτα συμβαίνουσιν εἴτε ἐν τῷ μέλλοντι. Ἐγὼ ὁμιλῶ ἐνταῦθα,

καὶ ὑμεῖς ἀκούετε· φαίνεται ὑμῖν, ὅτι εἰς τὸ γεγονός τοῦτο οὐδεμία πρακτικὴ ἐνέργεια ἐπακολουθεῖ. Θὰ ἠδύνασθε νὰ ὀνομάσητε αὐτὸ καθαρῶς θεωρητικὸν γεγονός ἄνευ πρακτικοῦ ἀποτελέσματος. Ἄλλὰ πρακτικὸν ἀποτέλεσμα ὀφείλει ἐντεῦθεν νὰ προκύψῃ. Ἡ ἐμὴ ὀμιλία δὲν δύναται νὰ γίνῃ χωρὶς νὰ μὴ ἐπιδράσῃ ὅπωςδήποτε ἐπὶ τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν ὑμῶν. Πᾶν ὅ,τι νῦν ἀκούετε, θὰ παροξύνῃ ὑμᾶς εἰ μὴ σήμερον, ἀλλὰ τούλάχιστον ἄλλοτέ ποτε, ὅπως ἐπιλύσητε ζητήματά τινα ἄλλως ἢ μέχρι τοῦδε. Τινὲς παροτρυνόμενοι ὑπὸ τῶν ἐμῶν λόγων θὰ τραπήτε εἰς νέας ἐρεῦνας καὶ θὰ μελετήσητε ἰδιαίτερα βιβλία. Τούτου δ' ἀποτέλεσμα ἔσται, ὅτι θὰ σχηματίσητε γνώμην ὑπὲρ ἐμοῦ ἢ κατ' ἐμοῦ. Τὴν γνώμην ταύτην θὰ διατυπώσητε ἐν λόγοις, ἄλλοι δὲ περὶ ὑμᾶς θὰ ἐπικρίνωσιν αὐτήν καὶ θὰ μεταβάλωσιν τὴν περὶ ὑμῶν δόξαν αὐτῶν. Εἶναι τῶν ἀδυνάτων ν' ἀποφύγωμεν τὸν ἡμέτερον προορισμόν, ὅστις εἶναι πρακτικὸς· καὶ αὐταὶ αἱ θεωρητικώταται δεξιότητες ἡμῶν συμβάλλονται εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ προορισμοῦ τούτου.

Οἱ ὀλίγοι οὗτοι λόγοι θὰ καταστήσωσιν ἴσως εὐχερεστέραν τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἐμῆς προτάσεως. Εἰλικρινῶς φρονῶ, ὅτι πρὸς ὑμᾶς ὡς διδασκάλους ἀρκοῦσα ἐκδοχὴ εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν τὰ ψυχολογικὰ τῶν εἰς ὑμᾶς διαπεπιστευμένων μαθητῶν φαινόμενα θεωροῦνται κατὰ τὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς τὴν μέλλουσαν πρακτικὴν διαγωγὴν τῶν μαθητῶν τούτων. Πάντως δ' εἶναι ἀρκοῦσα ἡ ἐκδοχὴ αὕτη ὡς πρώτη καὶ κυριωτάτη. Κύριον καὶ οὐσιώδη σκοπὸν τοῦ διδασκαλικοῦ ὑμῶν ἔργου ὀφείλετε νὰ νομίζητε τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ μαθητοῦ πρὸς πρακτικὴν διαγωγὴν. Διαγωγὴν δὲ νοῶ ἐνταῦθα οὐχὶ ἐν τῇ στενῇ σημασίᾳ τῶν τρόπων καὶ τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους συμπεριφορᾶς, ἀλλ' ἐν τῇ εὐρυτάτῃ, καθ' ἣν διὰ τοῦ δρου τούτου δηλοῦται πᾶσα σκόπιμος ἀντίδρασις τοῦ μαθητοῦ, ἐν οἵαδήποτε οὗτος εὐρεθῇ καταστάσει καὶ εἰς οἷονδήποτε περιέχον αἰ τοῦ βίου περιπέτεια καὶ ἐναλλαγὰὶ περιαγάγωσιν αὐτόν.

Ἡ ἀντίδρασις δυνατὸν ἀληθῶς νὰ εἶναι πολλακίς ἀρνητικὴ. Τὸ μὴ ὀμιλεῖν, τὸ μὴ κινεῖσθαι εἶναι ἐνίοτε ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ ἐν

τῶν σπουδαιοτάτων ἡμῶν καθηκόντων. Τὰ παραγγέλματα : «κρά-
τει σεαυτοῦ, παραιτοῦ, ἀπέχου» χρήζουσι συχνάκις μεγάλης ἐντά-
σεως τῆς βουλήσεως καὶ ἐκ φυσιολογικῆς ἀπόψεως ἀπαιτοῦσι τόσην
θετικὴν λειτουργίαν τῶν νεύρων, ὅσην ἀπαιτεῖ ἐνέργειά τις τοῦ
ὀργανισμοῦ, ἥτις καταλήγει εἰς κινητικὰ ἀποτελέσματα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΝΟΠΙΟΥ

